

معنای بوف کور

داریوش آشوری

نوشته‌های صادق هدایت، و بر فراز آن‌ها، بزرگترین اثر او، **بوف کور**-- که به گواهی همگان بزرگترین اثر در ادبیات مدرن فارسی است-- در این سال‌ها بیش از هر زمان دیگری ذهن‌ها را در فضای روشنفکرانه‌ی ایرانی به خود مشغول داشته است. در این سال‌ها در باره‌ی او، به‌ویژه **بوف کور** او، بیش از هر نویسنده و اثر دیگر مدرن در فارسی کتاب و مقاله نوشته شده است. این رویکرد علت‌هایی دارد که از زمینه‌ی تاریخی کنونی برمی‌آید. هدایت، به دلایلی که خواهم گفت، نه تنها نویسنده‌ای پیشگام که نویسنده‌ای بزرگ و ماندگار بود. در دو-سه نسل پس از او بسیاری کوشیده‌اند "رکوردها" او را بشکنند و بر او پیشی بگیرند. در نوشتن داستان کوتاه بسیاری بر او پیشی گرفته‌اند و داستان‌های خوش‌ساخت‌تر و پرورده‌تری نوشته‌اند. اما هدایت دو قله‌ی دست‌نیافتنی دارد که او را با نیروی بسیار ماندگار می‌سازد. یکی **بوف کور** او است در داستان‌نویسی، و دیگر **تسخیرنامه‌های او**. **بوف کور** و آن مجموعه‌ی **تسخیرنامه‌ها**، اگر چه از دو ژانر ادبی گوناگون‌اند و به ظاهر ربطی به هم ندارند، اما در بنیاد پاسخ‌هایی هستند از یک قلم به مسأله‌ی بنیادی نویسنده از دو راه مخالف. **بوف کور** بازنمایی داستان‌گونه‌ی فضای تنگ-و-تار و شوم زندگانی یک راوی است یا روایت یک کابوس هولناک. و **تسخیرنامه‌ها** شوخی‌های گزنده و پرخاش‌های بازیگوشانه یا خشم‌آلود او است به فضای زندگانی اجتماعی و تاریخی خویش. اما **بوف کور**، با بنیاد تاریخی داستان‌اش-- که اکنون با آخرین کاری که در تحلیل آن شده دیگر به روشنی می‌توانیم از این بنیاد سخن بگوییم-- و **تسخیرنامه‌ها**، با همه ناهمگونی فرم‌شان، زهرخندی هستند بر جهان تاریخی‌ای که هدایت در آن چشم گشوده و زیسته است. نوشته‌های او، به‌ویژه این مجموعه، در حقیقت، رنج‌نامه‌های او در بازگفت این زندگی و ادعای‌نامه‌های هنرمندانه‌ی او بر ضد آن است.

هدایت، مانند هر انسان دیگری، در زندگانی در چنین جهانی با مردمان دیگری شریک بوده است. اما آن مردمان دیگر، از جمله دوستان و نزدیکان او، از این زندگی و این جهان آنچنان رنجی نبرده‌اند که او برده، یا چه بسا از آن خشنود هم بوده‌اند. خشنودها همان‌هایی هستند که هدایت آن‌ها را "رجاله" می‌نامد یا آدم‌های احمق و خنگ و گول. پس، از دیدگاه اینان، یعنی همان "رجاله‌ها" و احمق‌های از-خود-راضی خوشبخت، می‌باید "اشکالی"، کمبودی، در وجود او بوده باشد که از او موجودی ناخرسند و سرکش، و کوتاه سخن، "نابه‌هنجار" ساخته است؛ نابه‌هنجاری‌ای که این گونه، به صورت آندوه‌نامه و **تسخیرنامه**، از او سرریز کرده است. او این نابه‌هنجاری، یعنی مثل دیگران نبودن، را

امراد-ام برخی نوشته‌های او با نام‌های **وغوغصاحب**، **ولنگاری**، و **توپ مرواری** است. این نوشته‌ها را پژوهندگان و نقدگران آثار هدایت "طنز" می‌نامند. این عنوان با معنای دیرینه‌ی این واژه در ادبیات فارسی همساز است. ولی مشکل کاربرد این عنوان در باره‌ی این دسته از نوشته‌های هدایت و آثار مانند آن برای من این است که-- مانند بخش بزرگی از واژه‌ها در فارسی-- "طنز" میدان معنایی پهناوری را در بر می‌گیرد و، به همین دلیل، برای شناسایی و تحلیلگری مدرن دقت معنایی کافی ندارد. طنز، در کاربردهای کهن آن، از بازی‌های ظریف شوخی‌آمیز زبانی در ادبیات تا "تمکیرانی" در گفتار یا، به قول اصفهانی‌ها، "مزه انداختن" گرفته تا طعنه زدن و تمسخر و ریشخند و هجو و هزل دامنه‌ی معنایی داشته و هنوز هم دارد. در **فرهنگ اصطلاحات ادبی**، از سیما داد، و نیز در **واژگان ادبیات و گفتار ادبی**، از مهران مهاجر و محمد نبوی، طنز برابر با satire نهاده شده (و در این دو می، که گردآوری واژگان ادبی است، آن را برابر با humor، irony، و wit هم مشاهده می‌کنیم، که نشانه‌ی ناروشنی و درآمیختگی این مفهوم‌ها در زبان ما است). اما، از آن جا که بسیاری از واژه‌ها در زبان فارسی، برای کاربرد دقیق‌تر فنی و علمی، در صد ساله‌ی اخیر، زیر فشار واژگان و دستگاه‌های مفهومی مدرن در زبان‌های فرانسه و انگلیسی، دگرپسندی یا مرزبندی‌های معنایی تازه یافته‌اند و همچنان می‌یابند، واژه‌ی طنز نیز، به گمان من، کم-و-بیش برابر با humor/humour مرزبندی معنایی یافته و بیش‌تر به معنای ظرافت شوخی‌آمیز و بیچ-و-تابی بازیگوشانه در گفتار یا نوشتار و، یا، به زبان خودمانی، سر-به-سر گذاشتن و "تمکپاشیدن" به کار می‌رود، تا شوخی گزنده و تمسخر و "طنز سیاه"، که ویژگی "ساتیر" است.

با در نظر داشتن این مرزبندی و برابریابی-- که با توجه به دگرگونی تاریخی و ضروری زبان در فضای جهان مدرن ناگزیر باید آن را بپذیریم-- برای satire، به عنوان ژانر ادبی، بهتر است به دنبال واژه‌ی دیگری باشیم که نسبت به دیگر فرآورده‌های ادبی هم‌خانواده با آن، از مقوله‌ی کلی دیرینه‌ی "طنز"، مرزبندی معنایی دقیق‌تری داشته باشد. در مقوله‌ی کلی طنز (شوخی، لطیفه، مزاح تا هجو و هزل) همیشه اندکی تا بسیاری "نقدگری" (criticism) وجود دارد. اما آنچه در "ساتیر" (با واگویی فرانسوی این واژه در فارسی) اساسی است، نقد ویرانگر است یا نقد بنیان‌کن به زبان تمسخر و سرکوفت، که از مرز شوخی و مزاح بسیار فراتر می‌رود. این رده از نوشته‌های هدایت، که اشاره کردیم، از این مقوله است و نیرومندترین نمونه‌های نقد ویرانگر ساتیری مدرن در فارسی است. بخش بزرگی از نوشته‌های عبید زاکانی، **چرند-و-پرنده** دهخدا، و بخش بزرگی از نوشته‌های ایرج پزشک‌زاد، مانند **دایره‌چان ناپلئون**، و "طنز" نگاره‌های هادی خرسندی از مقوله‌ی ساتیر اند. از آن جا که واژه‌های کهن هجو و هزل، به دلیل شخصی بودن یا "الپجار" گویانه بودن‌شان، برای معنای مدرن "ساتیر" در خور نیستند، برای افزودن بر دقت علمی مفهوم‌ها در بحث نقد ادبی، پیشنهاد می‌کنم که واژه‌های **تسخیر**، **تسخیرنگاری** یا **تسخیرنامه** را به عنوان برابر نهاده‌ی ساتیر به کار ببریم.

همچون سرنوشت خویش می‌پذیرد و می‌گذارد که در او به زبان هنر زبان باز کند. نابه‌هنجاری در وجود او این بخت را داشته است که با یک استعداد ادبی عالی همراه باشد و از راه آن به بیرون سرریز کند.

این ساده‌ترین و سراسرترین راه پاسخ‌گویی به "مسأله‌ی هدایت" است، چنان که تاکنون بسیاری از سخن‌سنان و نقدگران رفته اند. روان‌شناسی مدرن با نیچه و فروید به ما فهمانده است که هر گفتاری را اگر با گوش هوش بشنویم و به پس پشت آن، یا به ژرفنای ناخودآگاهش، چشم بدوزیم، افزون بر آنچه می‌گویید، با نشانه‌شناسی گفتار یا سبک و هنجار آن چیزی را از نهان روان خود پدیدار می‌کند. او با آنچه می‌گوید، هم‌هنگام، چیزهایی را ناگفته می‌گذارد یا می‌پوشاند. پس کشف نهفته‌ها و ناگفته‌های او، که "راز نهان" روان او را در بر دارد، کاری ست بر عهده‌ی تفسیر روان‌شناسانه.

رهیافت روان‌شناسانه به اثر ادبی به جای خود سزا و رواست، زیرا اثر ادبی گفتاری ست از یک شخص در جایگاه آفریننده‌ی اثر. اما رهیافت تحلیل روان‌شناختی یک وجه دیگر اثر را نادیده می‌گذارد. وجه دیگر این است که هر گفتاری در دل خود **گفتمان‌ای** دارد از آن یک زمانه، از آن یک محیط اجتماعی و تاریخی. به عبارت دیگر، بازتابی ست از آنچه در یک فضای جمعی و روان جمعی جریان دارد و آدم‌ها—دست‌کم آدم‌های از یک سنخ اجتماعی، مانند "روشنفکران"—با مسأله‌های آن درگیری‌های جمعی دارند. به عبارت دیگر، بازتابی ست از "روح زمانه". با چشم دوختن به وجه آفرینش جمعی اثر، از این دیدگاه، دیگر آن را نه یک گفتار برآمده از یک فضای درونی، از درون یک "سوژه"ی سر بسته و در بسته که با خود در حدیث نفس است، بلکه آن را بازتابی از یک فضای گفتمانی می‌یابیم که "سوژه"، یا ذهنیت فردی، به روی آن گشوده است و آن را بازنمایی می‌کند. و سرانجام این که، معنای اثر—و از جمله معنای اثر برای خود آفریننده‌ی آن—از این دیدگاه، بازتابی ست از یک فضای همگانی، از "روح زمانه"، و با دگرگون شدن آن دگرگونی می‌پذیرد. با دنبال کردن سر این رشته که از هرمنوتیک فلسفی در آغاز قرن بیستم آغاز می‌شود و دامنه‌ی آن به فلسفه‌های پست‌مدرن می‌کشد، اهل اندیشه در باب ادبیات تا آن جا پیش رفته اند که "مرگ نویسنده" را اعلام کرده اند. یعنی که اثر، پس از انتشار، معنای خود را در رویکردهای تازه‌ی فردی و جمعی به آن و چه‌گونگی "خوانش" آن می‌یابد، و بر حسب هر کس، یا هر فضا و زمانه‌ای، چه‌بسا معنای دیگر یا معنای تازه‌ای در آن بیابد.

در مورد هدایت و **بوف کور** او هم داستان همین است. آن جست‌وجویی که در این اثر ویژگی‌های شخصیتی و روان‌شناختی نویسنده را از راه گفتار راوی پی‌جویی می‌کند، و تنها در این محدوده در آن به دنبال معنا می‌گردد، چه‌بسا به خطا می‌رود. راوی و نویسنده یکی نیستند، در عین آن که از هم یکسره جدا نیز نیستند. دردها و رنج‌های راوی همان دردها و رنج‌هایی ست که نویسنده، به گواهی نامه‌ها و دیگر نوشته‌هایش، گرفتار آن‌هاست. اما، اهمیت این دردها و رنج‌ها بسیار بیش از یک درد و رنج فردی ست. رنج‌نامه‌ی **بوف کور** و تسخرنامه‌های هدایت از سرچشمه‌ی یک رنج و تخلکامی جمعی نیز آب می‌خورند که هدایت با حساسیتی بی‌نهایت و با شاخک‌هایی تیزتر از همه آن را حس کرده و در قالب ادبیات ریخته است. به همین دلیل، نوشته‌های او جایگاه ویژه و بی‌مانندی در ادبیات مدرن ما دارند که تنها برآمده از توانایی آفرینندگی ادبی نویسنده نیست، بلکه از آن جهت نیز هست که هدایت در تاریخ روشنفکری مدرن ما یک شاه‌چهره (icon) است که تاریخ دردناک پیدایش این "روشنفکری" و شکل‌گیری وجدان زخمناک آن را بهتر از هر کسی در قالب ادبیات بازنمایانده است.

شرمگینی، حساسیت، و آسیب‌پذیری بی‌اندازه‌ی هدایت، که خود را در پس زبان گزنده‌ی طنز و تسخر پنهان می‌کند، یا، به زبان روان‌شناسی، ناکامی‌هایش را با آن "جبران" می‌کند، در پرتو حس-و-هوشی بی‌اندازه تیزبین و سرسخت و آشتی‌ناپذیر و حمله‌ور، تا مرز خودویرانگری، و بویایی‌ای که، از بخت بد، بوی گندو-گه را در فضا بهتر از هر بینی دیگری باز می‌شناسد و از آن رنج می‌برد، روایت‌هایی را بر جا گذاشته است که افزون بر وصف‌الحال او وصف‌الحال "ما" نیز هست، آن هم در طول چند نسل. به همین دلیل، هدایت زنده‌ترین و هم‌زمان‌ترین نویسنده در میان تمامی نویسندگان مرده‌ی ما ست. و اگر چنین رویکردی را به آثار او و، بالاتر از همه، به این دسته از آثار او می‌بینیم، به این دلیل است که وجدان زخمناک روشنفکری "جهان سوئی" ما، پس از دوران خوش‌بینی‌ها و امیدواری‌های ساده‌لوحانه به بودیافت (تحقق) ایده‌ها و آرزوهای خود، با تجربه‌های دو نسل اخیر، بیش از هر زمان دیگر به آن زخم‌ها خودآگاه است و از آن‌ها رنج می‌برد.

میان کندو-کاوی که ذهنیت روشنفکرانه‌ی ما در آثار هدایت، و به‌ویژه **بوف کور** او، می‌کند، و رویکرد شگفت‌انگیز ما به **دیوان حافظ**، به گمان من، رابطه‌ای هست. این دو، دو وجه ناهمساز روان جمعی روشنفکرانه‌ی ماست، یکی خودشیفتگی ما، و دیگری از-خود-بیزاری ما. با رویکرد به آن‌یک، یعنی حافظ، همچنان می‌خواهیم در جهان ویران خود گوشه‌ی خیالی امنی در پناه عالم "رندی" او—با هر تفسیری که از آن داشته باشیم—بجوییم، و با همه

آوارگی‌مان در جهان کنونی، از دور-و-بیر "خانه‌ی پدری"، و شکوه دیرین، اما از دست رفته‌ی آن، چندان دور نشویم، و با رویکرد به این‌یک، یعنی هدایت، چه‌بسا تهوعی را که از این جهان ویرانه بیخ گلومان را گرفته است، بیرون می‌ریزیم. هدایت خود همان "رند" حافظ است، با تمامی هوشمندی و ظرافت‌ها و شکنندگی‌های‌اش، در دگر‌دیدی به روشنفکری مدرن. خودآگاهی او عرصه‌ی پر عذاب این دگر‌دیدی است. به همین دلیل، وصف‌الحال او خود وصف‌الحال "ما" است.

هدایت یکی از درخشان‌ترین پیشگامان روشنفکری مدرن در میان ماست. نوشته‌های او گواهی ست بی‌چون‌و-چرا از جایگاه او. اما او در عین آن که از فضای زمانه‌ی خود تأثیر پذیرفته و آن را در نوشته‌های خود باز می‌تاباند، روشنفکری ست سخت تکرر با بی‌رحمانه‌ترین داور‌ها در باره‌ی خود و روزگار خود. هدایت قله‌ی خودآگاهی در آن تجربه‌ی تاریخی ست که من با عنوان "از شرق به جهان سوم" برای خود فرمول‌بندی کرده‌ام و پیرامون آن هم نوشته‌ام. **بوف کور** و تسخرنامه‌های او از این جهت از یک بیخ-و-بین اند. آن بیخ-و-بین حساسیت درمندانگی او به این دگر‌دیدی تاریخی ست. اما در یکی به زبان اندوه‌زدگی سخن می‌گوید و در دیگری به زبان خندستان، که آن اندوه‌زدگی همچنان در پس آن نشست است. زبان خندستان او هرچه پیش‌تر می‌آید تلخ‌تر و گزنده‌تر و حتا درنده‌تر می‌شود. از **وغوغ صاحب** به **ولنگاری تاتوپ مرواری** این سیر تلخ‌تر شدن و گزنده‌تر شدن را می‌بینیم که در این آخرین به تسخر پُرخشمی بدل می‌شود که با زهر خند خود می‌خواهد همه‌چیز را در پیرامون خود بترکاند. تهوع ویرانگر هدایت را که در **توپ مرواری** بازتاب دارد، می‌توان به‌روشنی تمام در نامه‌های او به دوست‌اش، شهید نورایی، دید که هم‌زمان نوشته شده است.

هدایت و خودآگاهی تاریخی در میان "ما"

از ویژگی‌های اساسی اندیشه در روشنفکری مدرن تاریخت آن است، یعنی همه‌چیز را در تاریخ دیدن و به تاریخ اندیشیدن. در این اندیشه تاریخ به عنوان کلیت دارای منطق فرجام‌دار و نیروی خودزای جنباننده و جهت دهنده‌ی زندگانی جماعت‌های بشری، جانشین خدا و نقش او از این جهت می‌شود. اوج این اندیشه را در فرجام‌شناسی تاریخی در فلسفه‌ی هگل، و از راه آن در فلسفه‌ی تاریخ (یا "علم" تاریخ) مارکسیست-لنینیستی می‌بینیم که در قرن بیستم در فضای جهان و در تعیین "سرنوشت" بخش عمده‌ای از بشریت تأثیر عظیم و شومی گذاشت. چسبیدن به تاریخ و کوشیدن در راه فرجام آرمان‌شهری آن از راه ایدئولوژی‌های مدرن (ناسیونالیسم، لیبرالیسم، سوسیالیسم، کمونیسم، فاشیسم)، از راه کولونیالیسم اروپایی به جهان‌های "شرقی" راه گشود و عالم‌های فروبسته‌ی آن‌ها را، که بیرون از تاریخ مدرن در زمان ماوراء تاریخی اسطوره‌ای سیر می‌کرد، از درون ترکاند. عالم‌های "شرقی" در یک دگر‌دیدی (متامورفوز) هولناک به "جهان سوم" بدل شدند.

اما، اگر روشنفکری مدرن اروپایی با دید اروپامدارانه‌ی خود و با انقلاب صنعتی و رشد انفجاری ایده‌ها و علم مدرن خود را بر چکاد پیشرفت تاریخ به سوی آرمان‌شهر دادگری و فراوانی و آسایش و خوردوری رهسپار می‌دید، روشنفکری برآمده از دگر‌دیدی رند فرزانه‌ی شرقی به انسان نکبت‌زده و خواری‌کشیده‌ی جهان سوم، با این هشجاری تاریخی-- که جای "خواب قرون وسطایی" را گرفت-- ناگزیر می‌بایست به دنبال دلایل بیچارگی و درماندگی خود در عالم تاریخی و فرهنگی بومی خود بگردد.² بنا بر این، زیر-روکردن تاریخ و به دنبال یک "خود" اصلی گشتن، که با سنجه‌های شأن و شرف انسانیت مدرن، شأن و شرف انسان اروپایی، بتواند "هویت اصیل" خود را از ورای تمامی نکبت و درماندگی کنونی باز شناسد و بشناساند، وظیفه‌ی پُرسواس روشنفکران پیشاهنگ (یا به زبان روزگارشان، "منورالفکران") شد و تا امروز همچنان ادامه دارد.

کند-و-کاو در تاریخ در پی یافتن "هویت اصیل" خود و از آن راه دریافتن علت‌العلل نکبت‌زدگی و ناکامی کنونی خود کاری ست که نویسندگان صدر مشروطه، یا همان پیشاهنگان روشنفکری مدرن ما، مانند آخوندزاده و میرزا آقا خان، در پیش گرفتند و برخی از نویسندگان کنونی همچنان دنبال می‌کنند. هدایت نیز در این میانه جایگاه ویژه‌ی خود را دارد. او نیز سخت درگیر پرسش از تاریخ و جست‌و-جوی علت‌العلل بدبختی تاریخی "ما" ست. اما اگر آن دیگران با این کند-و-کاو در تاریخ در پی کشف علت‌العلل نکبت‌زدگی ما برای گشودن راهی به بیرون از آن می‌کوشیدند و همچنان می‌کوشند، هدایت خود را در یک بن‌بست هولناک تاریخی می‌بیند که راه برون‌رفتی از آن نمی‌شناسد. **بوف کور** و **توپ مرواری** بیش از هر اثر دیگر او بازتاب تهوع دردناک او از اسارت در بن‌بست تاریخ این دگر‌دیدی ست.

² در این باب نک: د. آشوری، "درآمدی به معنای جهان سوم" در *ما و مدرنیته*، مؤسسه‌ی فرهنگی صراط، تهران.

روشنفکری دوران هدایت و چندی پیش از آن سخت درگیر تاریخ ایرانیت و چندو-چون زیر و بالا‌های آن بود. این تاریخ در زیرسلطه‌ی مفهوم‌هایی که "منورالفکران" از تاریخ‌پردازی ناسیونال اروپایی آموخته بودند، شکل می‌گرفت و نوشته می‌شد. در این فهم از تاریخ و نگارش آن، زیر نفوذ فضای فکری اروپایی در قرن نوزدهم تا نیمه‌های قرن بیستم، نژادباوری هم جایی اساسی داشت. بنیادی‌ترین سازمانی فکری آن آگاهی به یک تاریخ پیش از اسلام و یک تاریخ پس از اسلام بود. تاریخ پیش از اسلام به صورت تاریخ ایرانیت ناب، ایرانیت "آریایی"، سراسر آکنده از فضیلت‌های اندیشه‌ی پاک و فرهنگ شکوهمند بود. به همین دلیل، چیرگی عربیت سامی، و در پی آن ترک و مغول، همچون دشمن و آلاینده‌ی نابی و پاکی آن آریاییت، مسؤول همه‌ی درماندگی و ذلت کنونی شناخته شد. هدایت سخت زیر نفوذ این برداشت از تاریخ ایرانیت خود بود و با وسواسی شگفت به آن می‌پرداخت.

نشانه‌گذاری‌های فراوان تاریخی در *بوف کور*، از جمله اصل هندو-ایرانی راوی، و نشانه‌هایی که راوی از شهر زیستگاه خود، شهر ری و از دو زمان تاریخی زندگانی خود در روایت یکم و دوم به دست می‌دهد، زیرمتن تاریخی اثر را به زبان نمادین نشان می‌دهد. از جمله‌ی این نشانه‌ها و یکی از گویاترین‌شان پولی ست که راوی در دو بخش روایت به کالسکه‌چی می‌دهد. در روایت یکم پول اواخر دوران قاجار است و در روایت دوم پول دوران‌های نخستین تاریخ اسلامی.³ نویسندگان گوناگون به این زمینه اشاره کرده اند، از جمله نادر نادرپور به معنای رمزی این سو و آن سوی "نهر سورن"، در نزدیکی شهر ری، به عنوان رمز دو پاره‌ی تاریخ ایران، یکی پیش از اسلام و دیگری پس از اسلام.

معنای نمادین "بوف" در این روایت هم در رابطه با این زیرمتن تاریخی گویا ست. بوف یا جغد، به روایت نمادین ایرانی، پرنده‌ای ست که در ویرانه‌ها خانه دارد و آوای شوم‌اش نوحه‌سرا ست. داستان *بوف کور* اگرچه در فضایی خوابناک با روایت سوررئالیستی می‌گذرد، اما ساختمان آن و سازمانی‌های رمزی‌اش بسیار درچیده و سنجیده و اندیشیده در کنار یکدیگر قرار گرفته اند. محمد صنعتی در پژوهش تحلیلی پرمایه‌ی خود، با نگاه روانکاوانه، این نکته را به‌خوبی نشان داده است.⁴

و اینک کتاب ماشاءالله آجودانی را داریم⁵، به عنوان آخرین کتاب در باره‌ی هدایت و *بوف کور*، که به زمینه‌ی ذهنیت تاریخی پدید آورنده‌ی اثر، یا گفتمان نهفته در آن، پرداخته است. یعنی، زمینه‌ای که بینش تاریخی هدایت را شکل داده و *بوف کور* از دل آن سر بر آورده است. این کتاب گامی تازه است در گذار از فهم روان‌شناختی *بوف کور* به فهم تاریخی آن، با نگرش به زیرمتن تاریخی ذهنیت روشنفکرانه‌ی هدایت و فهم او از گذشته‌ی تاریخی خود. آجودانی با تسلطی که بر ادبیات دوران مشروطه دارد، بر زمینه‌ای به مطالعه و ساخت‌گشایی *بوف کور* دست می‌زند که امروز نام‌اش مطالعه‌ی میان‌متنی (intertextual) ست. این گونه مطالعه نگاهی ست به اثر ادبی از دیدگاه علوم انسانی که اثر و آفریننده‌ی اثر را در متن تاریخ و ذهنیت جمعی می‌نگرد و معنای اثر ادبی را در متن‌های هم‌زمان و ذهنیت جمعی فراگیرنده‌ی آن، از جمله نوشته‌های دیگر نویسنده، می‌جوید. این رهیافت به اثر ادبی گونه‌ای کالبدشکافی آن است با کنجکاوای علمی برای دست یافتن به زیرمتنی (context) که متن (text) را ممکن کرده و معنای خود را، خودآگاه و ناخودآگاه، در آن نهاده است.

آجودانی در ساختار *بوف کور* بازتاب شیفتگی شدید هدایت به ایران و تاریخ آن را می‌بیند، و نام "ناسیونالیسم هدایت" بر آن می‌گذارد، و پیشینه و زمینه‌ی این ذهنیت "ناسیونالیستی" را در نوشته‌های دیگر هدایت، پیش و پس از *بوف کور*، و همچنین در کل ادبیات دوران مشروطیت به بعد، در نوشته‌ها و سروده‌های نویسندگان پیش از هدایت و هم‌روزگار او، همچون میرزا آقا خان و عشقی و عارف و بسیاری دیگر نشان می‌دهد. در تمامی این آثار، چنان که اشاره کردیم، نمای تاریخی "ایران" — آن گونه که در ذهن و زبان شاعران و نویسندگان آن دوران رخ می‌نماید و تا روزگار ما دنباله دارد — از دو بخش تشکیل می‌شود: یکی، دوران پرشکوه "ایران باستان"، که در نظر ایشان یکی از درخشان‌ترین فرهنگ‌ها و تمدن‌های بشری را پرورده و بالانده و دین کلانی به گردن تاریخ بشریت دارد؛ و دیگری، دوران تباہی و

³ من توجه به تفاوت این دو پرداخت را نخستین بار در کتاب همایون کاتوزیان در باره‌ی *بوف کور* دیده ام. اما او به زبان رمزی تاریخی *بوف کور*، به عنوان زیرمتن روایت، توجه چندان نکرده است.

⁴ نک: محمد صنعتی، *صادق هدایت و هراس از مرگ*، نشر مرکز، تهران ۱۳۸۰. این کتاب شاید مهم‌ترین و پرمایه‌ترین کتابی باشد که در باره‌ی بوف کور و هدایت نوشته شده است ("شاید" را هم از بابت پروا از کز آف‌گویی می‌گویم. زیرا بسیاری از کتاب‌های فراوانی را که در باره‌ی بوف کور و هدایت، به‌یژه در این سال‌ها در ایران نوشته شده، خوانده ام). دکتر صنعتی روان‌پزشک است و بر ادبیات روانکاوای هم بسیار چیره. در این کتاب با دقت و ریزکاری فراوان -- که گاه زیاده‌روی به نظر می‌آید -- به جنبه‌ی روانکاوانه‌ی *بوف کور* می‌پردازد، که از این بابت هدایت، مایه‌ی بسیار هم به دست می‌دهد، زیرا با ادبیات روانکاوای در اروپا آشنایی یافته بود. اما خوانش تکمیلی دیگری نیز از این کتاب دارد که در عنوان فرعی آن بازتاب دارد: "بوف کور، تاریخ فرهنگی و اسطوره‌گشی". از نظر تحلیل اسطوره‌شناختی و حضور اسطوره در فضای ذهنیت جمعی ما نیز، به گمان‌ام، این کتاب می‌باید سرآمد کتاب‌های دیگر در این باب باشد.

⁵ *هدایت، بوف کور و ناسیونالیسم*، انتشارات فصل کتاب، لندن ۲۰۰۶/۱۳۸۵.

نکبت‌زدگی این فرهنگ و تمدن که سرآغاز آن حمله‌ی عرب و از میان رفتن "دین بهی" و چیرگی بدویت و خشونت و بی‌فرهنگی "عرب" در قالب یک دین است. بخش یکم این تاریخ همان تصویر چهره‌ی رُمانتیک و آسمانی "دختر اثری" از "مام میهن" است که در روایت یکم **بوف کور** نمایان می‌شود و تن مرده‌ی خود را به راوی می‌سپارد. همان "مام میهن" در بخش دوم در قالب "لگاته" پدیدار می‌شود، که به‌ظاهر شریک زندگی راوی و همسر او (و هم خواهر شیرین و تالی مادر او) است، اما با بی‌اعتنایی‌های‌اش به او و هرزگی‌های‌اش مایه‌ی عذاب بی‌پایان او در آن زندگانی نکبت‌بار زیرزمینی است. با تحلیل زمینه‌ی گفت‌وگو حاکم بر این اثر، درمی‌یابیم که این دو نمود نمادین، به سادمترین و روشن‌ترین کلام، چیزی نیست جز تصویر دو چهره‌ی تاریخی از "مام میهن" در دو بهره‌ی تاریخی پیش و پس از اسلام.

آجدانی بر حلقه‌ی رابطی میان نمایشنامه‌ی **پروین دختر ساسان** و **بوف کور** انگشت می‌گذارد که برای فهم ساختار معنایی **بوف کور** بسیار روشن‌گر است. و آن وجود "چهره‌پرداز" نقاش در آن نمایش‌نامه است که نقشی از پروین، دختر-اش، را می‌کشد که همان را، با توصیف‌هایی همانند، بر روی آن "گلدان راغه" در روایت دوم **بوف کور** می‌بینیم. این گلدان یکی از اشیاء نمادین اصلی در ساختار این بخش از داستان است. با این سرپل روایتی میان این دو اثر، که پشت هم نوشته شده اند، می‌توان به یقین گفت که آن نقاش روی قلمدان در **بوف کور** کسی جز همان نقاش در **پروین دختر ساسان** نیست که در آن نمایش‌نامه، به عنوان نماد پایان یک تاریخ، تاریخ شکوهمند "ایران باستان"، کشته می‌شود، اما در روایت دوم در **بوف کور** بهره‌ی دوم زندگانی تاریخی خود را در قالب زندگانی‌ای نکبت‌زده می‌گذراند در زیر بار یک سرنوشت شوم تاریخی، در کنار مردمی "رجاله" و از بنیاد بیگانه با او. این زندگانی هولناک با مرگ دو بخش این تاریخ، با مرگ "مام میهن" در دو چهره، به پایان می‌رسد. نخست مرگ "دختر اثری" در آغوش راوی، و دیگر مرگ "لگاته" به دست راوی. و در پایان دگرذیبی کامل راوی به پیرمرد خنزر-پنزی که، به گفته‌ی آجدانی، نماد روح چیره‌ی عربیت بر تاریخ "ایران" و پایان کار زندگانی این آخرین شاهد و گزارشگر بیمار این تاریخ است. هدایت تا پایان عمر و با عذاب فراوان نعلش این تاریخ و مام میهن را با خود کشید و هرگز نتوانست خود را از کابوس آن آزاد کند. **توپ مرواری** آخرین فریاد او در زیر این بار بود و در آن نه تنها تاریخ ایران که تاریخ جهان را با خشم و خروش به سخره گرفت.

بوف کور از این دیدگاه، یک اثر ادبی آفریده‌ی ذهنیت جمعی روشنفکرانه‌ی مدرنی است که با ایمانی که به تاریخ و انجام‌شناسی تاریخی، و نیز نقش پیشاهنگ تاریخی خود، می‌یابد، می‌خواهد تاریخ ملی خود را بازسازی کند. اما این تاریخی ست که، به اصطلاح آرامش دوستدار، به دست "روشنفکر پیرامونی"، در جهان پیرامونی، ساخته و پرداخته می‌شود. روشنفکر پیرامونی از دل جهان "شرقی" و فرهنگ آن سر بر آورده و با احساس ضعف و زبونی در خود و جهان "شرقی" خود به دنبال الگوی روشنفکر مرکزی در جهان غرب‌مدار، گرفتار بیماری "غرب‌زدگی" است، خواه با شیفتگی به "غرب" یا نفرت از آن، که در پیش‌تازان نظریه‌ی "غرب‌زدگی" و ستیزندگان با "غرب" دیده ایم. او پیوسته جهان کهن خود و ویرانه‌های آن را با جهان نوی غرب و روشنفکری آن می‌سنجد و از نکبت و درماندگی جهان خود احساس نفرت می‌کند. این احساس نفرت خود را در بازخوانی تاریخ بازمی‌تاباند، خواه بازخوانی میرزا آقاخان باشد خواه جلال آل احمد. یکی از سازو-کارهای جبرانی این احساس حقارت بازسازی گذشته‌ای سراسر شکوه و بزرگی است. با این گمان، که در ساخت-و-پرداخت "تاریخ ملی" مدرن ما جایی اساسی دارد، اگر دو-سه رویداد شوم تاریخی، و بالاتر از همه، حمله‌ی عرب و مغول، در میان نبود، از دل آن جهان شکوهمند می‌توانست جهانی همچون جهان مدرن صنعتی با همه‌ی جلوه‌های فرهنگ و هنر-اش بیرون بیاید. فهم روان‌شناسی کسی که تاریخ را بازسازی می‌کند برای فهم معنای تاریخی که می‌سازد ضروری است. باری، به این ترتیب، تاریخ "ایران" و مفهوم "ایران" در قالب ذهنیت روشنفکرانه‌ی در گذار از "شرق" به جهان سوم ساخته و پرداخته شد.

بخش چشمگیری از روشنفکران برجسته‌ی دوران رضاشاهی در پرتو ناسیونالیسمی رنگ‌پذیرفته از نژادباوری در مقام ایدئولوژی رسمی دولتی، از راه ساختن و پرداختن "ایران نوین" در سایه‌ی خدایگان‌سالاری فرزانه (enlightened despotism) امید بسته بودند که ایران را از نکبت ویرانگری‌های عرب و مغول نجات دهند و "مجد و عظمت" دولت ساسانی را در قالب کشوری با ساخت-و-ساز مدرن به آن بازگردانند. اما هدایت با آن بدبینی و نومیدی که در او بود، و همچنین تیزبینی‌اش، این داستان را باور نکرد و با **بوف کور** بن‌بست این تاریخ و ناممکنی خروج از آن را مهر کرد.⁶ این را هم باید گفت که انقلاب اسلامی، با شگفتی بسیار، این بن‌بست را برای بسیاری که به این خوانش از تاریخ "ما" همچنان پای‌بند اند، نمودار کرده است. آجدانی هم به این بحث می‌پردازد که هدایت مدرنگری ایران را با زمینه‌ی تاریخی اسلامی و "عرب‌زدگی"‌اش ناممکن می‌داند. کتاب دیگر او به نام **مشروطه‌ی ایرانی** هم پژوهشی ست و تحلیلی پرمایه در باره‌ی فهم "ما" از مدرنیّت، که کم-وبیش بر همین پیش‌انگاره تکیه دارد.

⁶ بن‌بستی که آرامش دوستدار با عنوان "دین‌خوی" در تاریخ ما می‌بیند، چیزی جز همین بن‌بستی نیست که هدایت به آن رسیده است. زیرا او هم، از دور و نزدیک، در روزگار جوانی زیر نفوذ هدایت و بینش او بوده است.

آجودانی از راه مطالعه‌ی میان‌متنی، ساختار معنایی زیربنایی **بوف کور** را باریک‌بینانه می‌گشاید. کتاب او نمونه‌ی بسیار خوبی است از این رهیافت. اما نکته‌ای که در مورد این اثر همچون اثر ادبی می‌ماند آن است که با این فهم، که گونه‌ای فروکاهندگی (reductionism) یک اثر ادبی به زمینه‌ی امکان تاریخی آن است، ادبیّت (literariness) اثر، و فهم ادبی اثر، همچنان بر جای خود باقی است. **بوف کور** را اگر در جست‌و‌جوی معنای گفتمانی نهفته در آن، از ساختار هنری بسیار ظریف و سنجیده‌اش عریان کنیم، چنان که آجودانی کرده است-- و من در مورد حافظ کرده ام-- در ساحت پایه‌ای معنایی خود با آثار دیگر نویسنده، و با آثار هم‌روزگار خود از دیگر نویسندگان، هم‌نوا است و دغدغه‌های یک روزگار و یک فرهنگ را بازتاب می‌دهد. اما به عنوان یک اثر برجسته‌ی ادبی جایگاهی دیگر دارد و در ساحت آثار بزرگ ادبیّات جهانی جای دارد و به این مقام شناخته شده است. از این بابت هیچ اثر دیگری در ادبیّات مدرن فارسی به پای آن نمی‌رسد. امروز، کم‌و‌بیش همه‌ی آن نوشته‌های دیگر، از جمله بسیاری از نوشته‌های دیگر هدایت، تنها از نظر پژوهش تاریخی و یا "هدایت‌شناسی" بازخواندنی هستند، اما **بوف کور** همچنان به عنوان ادبیّات، به ابرومندترین معنای کلمه، خواندنی و بازخواندنی است. زیرا در آن چنان مایه‌ای از آفرینندگی ادبی و شکل‌بخشی هنری هست که آن را در میان همه‌ی آثار دیگری که از نظر دید تاریخی با آن رابطه‌ی میان‌متنی دارند، یگانه می‌کند. آن آثار دیگر اکنون بیش‌تر سند تاریخی اند تا ادبیّات. اما بوف کور به ادبیّات به معنای عالی کلمه تعلق دارد و به عنوان اثر ادبی همیشه خواندنی است، از جمله به زبان‌های دیگر و در متن‌های فرهنگی دیگر.

آجودانی نیز به این نکته به‌خوبی آگاه است و در این باره می‌نویسد:

ساختمان بوف کور و فرمی که داستان در نهایت به خود گرفته است، فرمی است که می‌تواند درونمایه‌های ناسیونالیستی هدایت را—بی آنکه دچار شعارگونگی شود—در خود بگیرد و آن را در ساختی هنری ارائه دهد و واقعیت داستانی چهارچوب تفکر کلیشه‌ای ناسیونالیستی را در هم می‌شکند [...] دیگر نه آشکارا و شعارگونه از ایران باستان ستایش می‌شود و نه از ضدیت با عرب و آیین‌های سامی به طور ساختگی و شعاری سخنی به میان می‌آید. اما جوهر و عصاره [ء] همه‌ی اینها در همه‌ی بوف کور در هاله‌ای از استعاره و ایهام و در اجزاء ساختمان داستان و در کلیت آن در حرکت است (ص 100).